

MACHIAVELLILEZING Ivo van Hove

De kunst is een ontembaar wild dier.

- over de betekenis van kunst voor onze samenleving -

Toen Theo van Gogh vermoord werd, vroeg men mij waarom in de schouwburgen over dit voorval geen voorstellingen werden gemaakt. Waarom liet het theater het afweten? Waar bleef de betrokkenheid van de theatermakers bij de maatschappij! Het gebrek aan reactie op de podia werd gezien als een zoveelste bewijs dat de kunst er niet meer toe doet en de theatermakers zich in ivoren torens hadden teruggetrokken. Meer en meer is er kritiek op kunstenaars die zich niet engageren, geen ethisch oordeel, geen opvatting over goed en kwaad hebben. De kunst als bewaker van de tijdgeest, kunst die niet vrijblijvend is, dat zou het credo moeten zijn. Kunst die een standpunt inneemt, partij kiest.

Het belang van de kunst voor de samenleving staat voortdurend ter discussie. Het spreekwoord 'uit wiens hand men eet diens woord men spreekt' gaat namelijk in het geheel niet op voor de kunst. Enerzijds geeft de maatschappij via subsidies geld aan kunstenaars om hun werk goed te doen, anderzijds uiten kunstenaars kritiek op de maatschappij, haar gezagdragers en burgers. Het is een paradoxale situatie die vaak tot misverstanden en conflicten leidt. Censuur is uiteindelijk de ultieme bestraffing voor de kunstenaar die de grenzen overschrijdt. Nederland huldigt het heilige principe dat door Thorbecke in de grondwet van 1848 kernachtig is weergegeven: "Kunst is geene zaak van de regering. De regering is geen oordelaar van wetenschap en kunst". Wat is dan de behoefte van de politiek aan kunstenaars die tegen de stroom in schilderen, schrijven of theater maken en de angst voor diezelfde kunstenaars. Voor Plato was de kunst een schijnafbeelding van een schijnwerkelijkheid en dus nutteloos. In onze tijd wordt kunst vaak onschadelijk gemaakt door te stellen dat ze niet maatschappelijk relevant is. De relevantie van kunst wordt dan meestal afgemeten aan cijfers, inkomsten. De kunst wordt vervolgens als elitair bestempeld, entertainment voor de happy few. Maar in de massamedia kunnen we elke dag zien wat de gevolgen zijn van het monopolie van de publiekscijfers. Elke dag zien we op alle televisiekanalen, overal ter wereld, op hetzelfde uur dezelfde programma's. Geef het volk wat het wil lijkt het devies - tegenover de maatschappelijke nutteloosheid van kunst.

Benjamin Barber, politicoloog en ex-adviseur van president Clinton, stelt dat het kapitalisme de voorbije vijf eeuwen op een eenvoudig principe berustte: het produceren van goederen die overeenkwamen met reële noden en verlangens, waardoor grotere rijkdom het gevolg was. Het verenigde zelfbelang en altruïsme. De retoriek van ons ontspoorde hedendaagse kapitalisme brengt echter veel onnodige zaken aan de man. Waarom drinken mensen geen kraanwater, in de Verenigde Staten wordt jaarlijks 20 miljard dollar aan gebotteld water uitgegeven, terwijl er uit iedere kraan perfect drinkbaar water komt. Op hetzelfde moment hebben vier miljard mensen op deze aarde géén schoon water. Winstmaximalisatie en dus de macht van de cijfers werkt vaak maatschappelijk contraproductief. Het belang van iets voor onze samenleving kan nooit alleen in kwantiteiten uitgedrukt worden. Kunst vraagt een ander kader, andere begrippen en is wezenlijk verbonden met onze samenleving.

Enerzijds is er een grote afstand tussen de politiek en de kunst, anderzijds legt de politiek steeds meer verplichtingen op aan kunstenaars. Op dit moment schrijft de commissie Sanders op vraag van minister Plasterk een rapport over "de wijze waarop verbindingen gelegd kunnen worden tussen de cultuursector en andere maatschappelijke sectoren, redenerend vanuit de eigen kracht en intrinsieke waarde van de cultuur en de mogelijkheden om de betrokkenheid bij

cultuur te vergroten, ook in financiële zin". In de tussenrapportage stelt de commissie dat er gewerkt moet worden aan het verbeteren van de economische bedrijfsvoering, uitbreiding van het marketingpotentieel, relatie met het bedrijfsleven en de bijdrage aan het maatschappelijk debat. Opvallend is dat in de verdere toelichting met geen woord gerept wordt over die bijdrage aan het maatschappelijk debat. De commissie lijkt er van uit te gaan dat verzakelijking en economische maatregelen voldoende zijn om dat draagvlak te creëren; een gedachte die al lang niet meer voldoet aan de echte noden van onze tijd. Een land dat het maatschappelijk belang van de kunst alsmaar ter discussie stelt is een beetje ziek.

Een paar jaren geleden kreeg ik wat Amerikanen een wake up call noemen. De orkaan Katrina was voor de Amerikanen zo'n wake up call, niemand begreep dat dit hen kon overkomen. Het leek alsof de hele natie tot dan in een droom had geleefd en nu de realiteit zich in zijn gruwelijk naakte geweld liet zien.

Het regisseren van Wagner's tetralogie Der Ring des Nibelungen verandert je leven, zegt men. Het is een cliché maar vaak schuilt in clichés waarheid. Toen ik gevraagd werd De Ring te regisseren heb ik tijdens de voorbereidingen alle boeken over Wagner snel terzijde gelegd, het bracht mij geen inzicht in Wagners uiteindelijke bedoeling, een operacyclus maken die iets betekenisvol kan zeggen over de tijd waarin we leven. Wagnerfanaten die van regisseurs verlangen dat ze de grote meester op de voet volgen, lijken te vergeten dat Wagner zelf een vlekkeloos, volgens al zijn aanwijzingen opgevoerde Ring terzijde schoof. Het zegt iets over Wagners theatraal vernuft dat hij zelf meteen voorstelde de operacyclus in volstrekt duister op te voeren, een idee dat regisseur Lars von Trier van hem overnam toen hij in Bayreuth gevraagd werd. De huidige intendant Wolfgang Wagner bestempelde het concept als onuitvoerbaar. Wagner opvoeren vergt niet alleen een goed theatraal instinct en grote vakkennis, maar ook een benadering die veel breder is, een wake up call. De 19de eeuwse componist Richard Wagner deed mij terugrijpen naar hedendaagse sociologen en filosofen, naar Benjamin Barber, Ian Buruma, Peter Sloterdijk, Amin Malouf, Zygmunt Bauman en Manuel Castels. Ze bezorgden mij een wake up call, een inzicht in een wereld waarin ik elke dag leef.

Feit is dat de eerste drie delen van de cyclus telkens het late journaal in Vlaanderen haalden. Bij Siegfried was dat het meest evident. Wagner vertelt in Siegfried het verhaal van een jonge man die zich vervreemd voelt van de bestaande wereld en zich terugtrekt in de bossen waar hij zich gelukkig voelt samen met de wilde beesten. Siegfried is gefrustreerd, ongelukkig, leeft met een stiefvader die hij haat, wil weg, een eigen leven leiden. Maar omdat hij nooit geleerd heeft lief te hebben kan hij enkel met geweld afscheid nemen. Hij vernietigt het aambeeld van zijn stiefvader, diens enige bestaansreden. Hij trekt de wereld in en vermoordt er twee mannen: Fafner, een ware kapitalist die met de door hem verkregen rijkdom niets doet, en Mime, de gehate ersatzvader. Siegfried kan enkel zichzelf zijn door anderen te doden. In dit verhaal zag ik een parallel naar de vele jonge mannen die over de hele Westerse wereld verspreid bloedbaden aanrichten op hun scholen. Bekend zijn de jongens op de Columbine High School maar natuurlijk ook Seung Hui van Virginia Tech. In Vlaanderen hadden we Hans Van Tamsche die uit onvrede en als wraak een jonge vrouw van niet Vlaamse afkomst en het blanke kindje van wie ze babysitter was, doodde. Zomaar. Zinloos geweld noemen we dat, maar telkens weer blijkt dat het geweld voor de dader wel degelijk zin heeft. Meestal plegen deze daders zelfmoord en laten een testament na in de vorm van een brief waarin blijkt dat deze jonge mannen zich alleen voelen, in de steek gelaten en beslissen om zich te wreken op wie hen dit heeft aangedaan. "Ich will Rache!" schreef de jonge moordenaar die in het Duitse Emsdetten een aantal leraars en medestudenten doodde. "Het enige wat ik intensief op school geleerd heb, is dat ik een verliezer ben...Jullie zijn deze slachtpartij begonnen, niet ik. Mijn handelingen zijn een resultaat van jullie wereld, een wereld die mij niet laat zijn wie ik ben. Jullie hebben me uitgelachen, hetzelfde doe ik nu met jullie, ik heb alleen een ander soort humor...Ik ben weg", het zijn de gruwelijk kille

woorden van een 18-jarige jonge man. Siegfried voelt hetzelfde en doet hetzelfde. Hij wreekt zich op Mime, zijn stiefvader, de man die hem dit heeft aangedaan. Het libretto liegt er niet om: "Jij leerde mij veel, Mime, maar wat jij mij het liefst geleerd had, lukt nooit: hoe ik jou moet verdragen! Zet je me drank en voedsel voor, dan voedt je mijn weerzin alleen." We besloten om Seung Hui, de Virginia Tech moordenaar op het affiche te zetten. Een voorbereiding van een opera duurt jaren, de premières liggen lang op voorhand vast en dus ook het concept van Siegfried, ingegeven door de talrijke voorbeelden van jonge moordenaars uit Amerika en elders die door het veelvuldig spelen van videogames fictie en realiteit door elkaar halen, zich verkleden in gevechtsgleding als uit de fantasiewereld van de Ninja's en vervolgens hun haat omzetten in moord alsof er bonuspunten te winnen zijn met elk slachtoffer. Het toeval wil dat het proces Van Tamsche van start ging tijdens de repetities van Siegfried en de affiches een paar dagen na afloop van het proces op straat hingen. Het affiche toonde een door Seung-Hui zelfgemaakte foto waarbij hij de loop van een geweer op de camera richt; een hard, confronterend beeld passend bij een opera met een hard, confronterend verhaal.

Vervolgens gebeuren twee dingen: Het Laatste Nieuws (de Telegraaf van Vlaanderen) publiceert een bijna paginagroot artikel waarin de advocaat van één van de slachtoffers verkondigt dat het affiche smakeloos is. Tegelijk verklaart de minister van Cultuur Bert Anciaux dat hij dit beschouwt als artistieke vrijheid en hij van een regisseur als van Hove verwacht dat hij opera's maakt over hete hangijzers.

In het zog van Het Laatste Nieuws ontstond er een maalstroom van publicaties van de publieke omroep tot de kleinste stadskrant. Het toonaangevende dagblad De Morgen wijdde er zelfs een redactioneel commentaar aan. Ik werd geïnterviewd en ter verantwoording geroepen. Maar ik zag ook hoe een ploeg van het VTM-journaal op straat mensen die aan het affiche achteloos voorbijliepen, moest tegenhouden om hun reactie te peilen. De journalist van Het Laatste Nieuws was erin geslaagd een schandaalsfeer te creëren waarop vervolgens door alle media gretig werd ingepikt. Een voorbeeld van hoe nieuws gemaakt wordt. Vanaf deze dag kijk ik anders aan tegen het acht uur journaal. Maar veel belangrijker voor mijn verhaal hier was dat een opera plots in het midden van de belangstelling stond. Men kon niet begrijpen dat een componist van de 19de eeuw een profetische opera had geschreven over maatschappelijke misstanden in het begin van de 21ste eeuw. Het belang van kunst was voor iedereen een dag lang duidelijk, het werd zelfs nieuws. Een voorbeeld van de relevantie van kunst maar ook van de tijdloosheid van tijdloze kunstwerken.

Voor het Holland Festival 2007 maakte ik met Toneelgroep Amsterdam "Romeinse Tragedies" naar drie stukken van William Shakespeare, Coriolanus, Julius Caesar en Antonius en Cleopatra. Deze op zich minder bekende weinig gespeelde stukken bracht ik samen omdat ze gaan over politiek, politici en politieke mechanismen. Bij de voorbereiding stootte ik op de geschriften van Hannah Arendt waarin ze stelt: '(Politiek is) de voor elk mens beslissende mogelijkheid zich sprekend en handelend in de wereld te begeven en een nieuw begin te maken' en verder: 'Wie enkel de waarheid wil zeggen, staat buiten het politieke veld, politiek is het voor een bepaalde zaak opkomen.' Dit staat totaal in tegenstelling tot de waarheid die absoluut is. De waarheid is totaal apolitiek. Politiek houdt zich bezig met de maakbare wereld. Waarheid en politiek zijn aparte werelden. De politiek bestaat dankzij consensus, terwijl aan de waarheid niet getornd kan worden. Politiek kan enkel bestaan in de overtuiging dat de mens kan veranderen. Politiek kan dat alleen maar als ze tegelijk haar grenzen aanvaardt. De waarheid is door mensen niet te veranderen. Omdat de politiek en de waarheid per definitie op gespannen voet staan, proberen politici veiligheidsnetten in te bouwen via grondwetten, verklaringen van de rechten van de mens, het opdelen van de macht. De politiek krijgt zijn legitimering door het representeren van de mening van een zo groot mogelijke groep mensen. Een mening is geen axioma. Er is overleg nodig om tot een gezamenlijk standpunt te komen. Mensen zijn in staat altijd

opnieuw te beginnen, gaan niet gebukt onder een noodlot. Vrij handelen is handelen in de openbaarheid, en dat is per definitie het terrein van de politiek.

Het geloof in een maakbare samenleving is de oorsprong van de politiek. Politiek is mensenwerk, het werk van mensen die geloven dat ze hun eigen lot in handen hebben. Politiek ontstaat wanneer meerdere mensen via praten, overleg en evaluaties proberen greep te krijgen op een probleem en vervolgens sturing te geven aan de loop der dingen. Het is een netwerk van meningen, het laat zien hoe via consensus veranderingsprocessen worden ingezet en hoe veranderlijk, flexibel maar ook hoe beïnvloedbaar mensen zijn. Eigen aan de politiek is dat elke consensus steeds weer onder druk komt te staan, gezamenlijk genomen besluiten worden telkens weer ter discussie gesteld, bekritiseerd en teruggedraaid. Nogmaals politiek is mensenwerk.

Hiermee kom ik tot mijn stelling dat de kunst en de samenleving even wezenlijk verbonden zijn als de politiek en de samenleving. Beide hebben hun heel eigen dynamiek, doel en middelen. Als het zo is dat de politiek een waarheid maakt door overleg en tolerantie van andermans ideeën dan houdt de kunst zich precies met die waarheid bezig maar dan niet op een wetenschappelijk niveau maar wel op een poëtisch niveau. De kunst is van wezenlijk belang voor de maatschappij. Kunst zorgt ervoor dat we onze diepste angsten, frustraties en verlangens kunnen beleven in musea, concertgebouwen, theaters en bioscopen. Vergelijk het met dromen; ikzelf heb hoogtevrees en steevast eindigen mijn dromen op het moment dat ik dreig van een brug of een rots te vallen. Het is een manier om deze angst te bedwingen en leefbaar te houden. Dromen houden ons in leven, zoals ook de kunst de samenleving in leven houdt. De kunst als zuiveringsstation van onze samenleving. In onze theaters kunnen we ongestraft gadeslaan hoe Macbeth een bloedbad aanricht om zijn macht te consolideren, hoe Medea uit redeloze wraak haar kinderen doodt. In het theater beleven we hoe Romeo en Julia zoveel van mekaar houden dat ze zich als lemmingen de dood in storten. Wij gaan naar onze theaters om te beleven waarvoor we in ons dagelijkse leven angst hebben of waarnaar we intens verlangen. Dat is de scheidslijn tussen politiek en kunst.

De politiek moet zich bezig houden met de orde in de samenleving, de kunst met de chaos. Het zijn de grensconflicten die de rol van de kunst maar ook die van de politiek de laatste jaren vertroebelen. Politici aan de rechtse of de linkse kant van het spectrum knagen aan de scheidslijn tussen chaos en orde. Politiek houdt zich vandaag vaak bezig met de gevoelens van de onderbuik, gevoelens van onrust, frustratie over de aanwezigheid van teveel vreemdelingen, gevoelens van vervreemding in een geglobaliseerde wereld. Ik heb het aan den lijve gevoeld toen een aantal jaren geleden in Antwerpen de burgers van de ene op de andere dag vuilnis moesten sorteren. Van de een op de andere dag, althans zo voelde ik dat, want de gemeente had het nieuwe systeem niet zorgvuldig uitgelegd. Het Vlaams Blok sprong daar meteen op en nagelde de gemeenteraad aan de schandpaal. Even was mijn onderbuikgevoel aan de haal gegaan met mijn verstand en ik begreep plots waarom 1/3de van de Antwerpenaren op een extreem rechtse partij stemden: zij begrepen mijn problemen tenminste. Want dat is wat extreme partijen altijd doen, inspelen op problemen die je dagelijks voelt en waarvoor je je niet gehoord waant. Ze onderkennen de realiteit van de angst. Het probleem ontstaat wanneer ze een realiteit van bedreigingen van buitenaf construeren om deze angst te bezweren, ze geven je het gevoel dat de strijd tegen de multiculturele samenleving, tegen de migratie, tegen de globalisering te winnen is.

Het is de kracht en opdracht van de kunstenaar aan de achterkant van de dingen te gaan kijken. Harold Pinter zei hierover het volgende bij de aanvaarding van de Nobelprijs in 2005: "Als we in de spiegel kijken, denken we dat het beeld voor onze ogen accuraat is. Maar beweeg een millimeter en het beeld verandert. We kijken eigenlijk naar een nooit stoppende variatie van reflecties. Maar soms

moet een schrijver die spiegel aan stukken slaan, omdat de waarheid ons van de andere kant van de spiegel aankijkt. Ik geloof dat de echte waarheid vertellen over onze levens en onze samenleving een cruciale taak is die elke burger op zich zou moeten nemen. Het is zelfs verplicht. Als die vastberadenheid niet vervat zit in onze politieke visie dan schiet er niet veel hoop meer over om te herstellen van wat we bijna kwijt zijn: onze menselijke waardigheid.” Ik lees in Pinters woorden een missie voor alle kunstenaars en voor de kunst in het algemeen, achter de dingen te kijken, achter de spiegel te kijken of zelfs de spiegel aan stukken slaan. Is dat niet wat we van de kunst verwachten in onze samenleving. Het is een groot misverstand de kunst maatschappelijk in te zetten, kunst als maatschappelijk werk. In Nederland is er al geruime tijd een hang naar verambtelijking van de kunst. Niet voor niets heet het desbetreffende ministerie dan ook Ministerie van Cultuur, niet van Kunst. Dat zet de deur al jaren open voor allerlei maatschappelijke opdrachten die de relevantie van de kunst moeten legitimeren. In het begin van de jaren 90 moest dat door goed ondernemerschap, later door het aanspreken van nieuwe doelgroepen, dan weer was educatie speerpunt van het cultuurbeleid. Ik wil niet verkeerd begrepen worden: ik vind dat de kunsten, en laat mij vanuit mijn vakgebied hier voornamelijk over podiumkunsten spreken, wel degelijk een grote professionaliseringsslag te maken hebben. Wel degelijk ondersteun ik het grote belang van kwaliteitsvolle educatieve projecten, vanzelfsprekend wil elke theatermaker voor volle zalen spelen. Maar een teken des tijds is dat door het accent telkens weer op dit soort speerpunten te leggen de legitimiteit van de kunst altijd weer ter discussie staat want de kunst op zichzelf blijkt geen voldoende maatschappelijke relevantie te hebben. In Nederland wordt kunst tot een instrument herleidt, in een kooi gestopt, het wild dier wordt getemd.

Ik geloof in kunst die ons een blik achter de dingen gunt, subversief is. Het is zoals de “grizzly man” Timothy Treadwell, de amateur beerexpert en natuurbeschermer die na dertien zomers in harmonie met beren samenleefde door een beer gedood en opgegeten wordt. De natuur is onverschillig, niet menselijk. Zo ook heeft de kunst zijn eigen aard, volgt zijn eigen wetten, als een niet te temmen wild dier. Hoe vaak relativeren we de aanval van een dier als een toeval, een ongeval. Denken we aan de krokodillenjager Steven Irwin die door een giftige pijlstaartrog gedood werd en aan Siegfried en Roy die in Las Vegas met witte tijgers samenleven alsof het huisdieren zijn. Een van hun wilde tijgers viel Roy aan, zonder mededogen. Zo is het ook met kunst, kunst die er toe doet is wild als een tijger, een beer of een pijlstaartrog.

In Nederland bestaat er een hardnekkige tendens kunst tot een instrument voor het verbeteren van de samenleving te maken of wordt verwacht dat kunst een morele uitspraak doet over goed en kwaad. Het is belangrijk voor de politiek, voor de samenleving te beseffen dat het niet de essentiële rol van kunst is om te achterhalen voor wie je moet stemmen, tot een inzicht te komen in het Midden Oosten conflict of de moord op Van Gogh te bediscussiëren. Daarvoor zijn andere media zoals kranten, tijdschriften en televisie meer toereikend. Ik ben niet geïnteresseerd in de morele opvattingen van kunstenaars. In een museum, schouwburg of bioscoop wil ik ondergedompeld worden in chaos. Ik wil verward worden, bang zijn, hoop hebben. Kunst kan verrassen, gevaarlijk zijn mits het vrijplaats is. De kunstenaar durft los te staan van de realiteit, brengt ons in vervoering en schokt door een kijk in onze zwarte ziel te geven. Kunst is tijdloos, mag en moet zelfs buiten de tijd durven staan. Enerzijds bepleit ik de absolute autonomie. Anderzijds beseff ik dat in een samenleving waar vele smaakmakers betwisten of er wel kan samengeleefd worden het theater en andere kunstvormen een wezenlijke rol kunnen spelen. Kunst moet gaan over de grote thema's van vandaag, over identiteit, globalisering, migratie en multiculturaliteit. Het kan de perfecte missing link zijn waardoor de kunst onbedoeld maatschappelijke doelen dient. De grote thema's van vandaag die moeten te zien zijn op onze podia door een blik achter de spiegel te gunnen, niet door simpelweg in die spiegel te kijken.

Dank u voor uw aandacht.